

Deizme ve Deistlere Dair Bazı Temel Gözlemler¹

Dođan Göçmen

Felsefe bu sargıları da açar, öze bakar.

Uluđ Nutku

“İnanmanın felsefesi” ülkemizde henüz yeni yeni deneniyor. Bildiğim kadarıyla bunu ilk deneyen Uluđ Nutku oldu. Daha çok düşünce-tarihsel olan bu kısa çalışma bu çabayı ilerletmek amacıyla kaleme alınmıştır. Bununla neyi kastediyorum? Nutku ülkemizde “[i]nanmanın felsefesinin şimdiye kadar yapılamayışının bir nedeni de inanca bilginin olumsuzlanması olarak bakılmasıdır” diyor. “Oysa”, diye devam ediyor Nutku, “bilginin olumsuz koşulu hatadır (...) ve hata, bilme sürecinde ortaya çıkar, inanmada değil.” Şöyle devam ediyor: “Bilgide işlerli doğru-yanlış ölçütü inanmanın da ölçütü sayılırsa, çözümlemenin yolu saptırılmış olur. İnanma, bilgiden destek beklemekle beraber onu kuşatmayı da amaçladığından, ‘kendi doğrularını’ zaten bilginin dışına taşımıştır.”² Böylece, Nutku, inanmanın alanını bilginin alanına aşkınsal olarak tanımlamış oluyor. Bu alan, bilgi alanı değildir, fakat bilgi edinmenin, yeterli olmasa da, önemli bir önkoşuludur. Diğer bir deyişle inanmanın alanı bilginin alanının ötesinde bilgi ediniminin önkoşulu olarak oluşur ve böylece bilgi edinme çabasının yönünü de belirlemiş olur. Bilgi, deney, deneyim, gözlem, kuramsal düşünme ve mantıksal kurgulama sonucu, bilginin alanının ötesinde inanmanın alanı olarak belirlenmiş olan bu alanın “yüzölçümü” yapılırken elde edilir. Bu bağlamda yapılan “inanç-iman” ayrımının yapay olduğuna dikkat çekiyor. Buna göre, imanın alanı, aşkınsal bir alandır ve bu elbette inanmanın alanıdır. Öyleyse bu alan doğrudan bilimlerin ve felsefenin alanıdır, hiçbir disiplinin veya imtiyazlı kişi ve kurumların özel alanı değildir. Buna karşın bu ayrımın yapılmış olmasını, Utku “bir kaçamak” olarak tanımlıyor ve “felsefe kendi kaçacağını halen yakalayabilmiş değil.”³ Bu kısa çalışma, bu kaçığın yakalanmasına dair mütevazı bir katkıdır. Böylece Uluđ Nutku ile yıllarca önce Adıyaman Üniversitesi’nde konuya dair başlatmış olduğumuz diyalog da bu şekilde devam ettirilmiş olacak.

¹ Elinizdeki yazı Bilim ve Ütopya dergisinin 282. sayısında yayınlanmıştır.

² Nutku, U., *İnanmanın Felsefesi – Özembakışçı Bir Giriş*, Anı Yayıncılık, Ankara 2012, s. vii.

³ Nutku, *İnanmanın Felsefesi – Özembakışçı Bir Giriş*, s. vii.

Bugün Deizm olarak adlandırılan inanç akımı veya hareketi, adını Latince *deus* (Tanrı) kavramından türetilen Fransızca *déiste* sözcüğünden almaktadır. Deizmin modern kökleri İngiliz “özgür düşünenler” hareketine dayandırılrsa da ve Deist kavramı Charles Blount’ın ilk olarak 1680 yılında yayınlanan *Deist Dinin Özet Açıklaması* adlı yapıtıdan buyana yaygın olarak kullanılıyor olsa da, S. G. Hefelbower 1920 yılında kaleme aldığı *Tarihsel Olarak Tanımlanmış Deizm* başlıklı makalesinde Deizmin genel olarak kabul görmüş bir tanımının olmadığından şikâyetçi olmaktadır. Aslında bu çok doğaldır, çünkü her tanım içinde soyutlamaları, dolayısıyla dışarıda bırakılanı da barındırır. Bu nedenle gerçekte her tanım zorunlu olarak tanımladığı nesne ile karşılaştırıldığında hep yetersiz kalacaktır. Diğer taraftan Deistler gibi son derece karmaşık, yüzyıllar boyunca oluşup gelişmiş ve kozmopolit olan bir hareket, ne kadar tam ve ayrıntılı olarak tanımlanırsa tanımlansın, bu tanım hep eksik kalacaktır. Bu kısa yazı çerçevesinde aşağıdaki bu sınırlamayla Deist hareketin tarihine ilişkin bazı görüşler ileri sürülecek ve bir tanım denemesi yapılacaktır.

Yasin Ceylan 28 Ağustos 2017 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bir mülakatında Deizmi, “tüm evrenin gerisinde hareket veren bir güç olduğuna inanan bir Tanrı inancıdır. Ancak bu Tanrı insanların ilişkilerine karışmaz. Sadece ilk hareketi verir, dolayısıyla bir elçi göndermez, kutsal kitap göndermez”⁴ olarak tanımlamıştır. Deizm için yaygın olarak verilen tanım da budur. Bu, genel hatlarıyla yerinde ve isabetli bir tanım olabilir. Fakat analiz edilmesi, ek bilgilerle donatılması ve açıklanması gerekmektedir. Zira gerçek ve tam bilgi, hemen her konuda olduğu gibi bu konuda da, sıkça yanıltıcı olan yüzeye yansımış tabakanın altında ve ayrıntıda yatmaktadır. Aşağıda konu bağlamında öze ve ayrıntıya dair kısa çözümleyici bir deneme sunulacaktır.

Deizmin Toplumsal Arka Planına Dair Kısa Bir Hatırlatma

Deizm, Avrupa’da 16. ve 17. yüzyılda toplumun feodal aristokrasiyi temsil eden kesimleri ile bunların karşısında olan ve “halk” denilen toplumsal-sınıfsal ve tabakalar arasında yaşanan kavgada ortaya çıkıp gelişmiştir. Bir görüş olarak Deizm, yüzyıllar süren bu kavgalarda ortaya çıkmıştır. Görünüşte öncelikle dini dünya görüşünü ilgilendirse de aslında doğrudan maddi çıkarları da ilgilendiren sorunlara yanıtlar bulmaya çalışan inanç-özgürlükçü ve toplumsal eşitlikçi bir harekettir. Eş deyişle Deizm, temel edinmiş olduğu ilkeleriyle bir taraftan Avrupa Ortaçağında oluşmuş olan “dini bağımlılıklar sistemine” saldırmakla aynı zamanda varlığı ezeli-ebedi Tanrı iradesine dayandırılan “hıyerarşik feodal bağımlılıklar sistemine” de saldırmaktadır. Avrupa’da feodal hıyerarşik toplumsal düzenin simgesi doğal olarak en büyük toprak sahibi olan kilisedir. Bu nedenle Deizm, en başta kiliseye saldırmaktadır. Fakat Deistler sanıldığı gibi sadece dini ve felsefi bir hareket oluşturmamaktadır. Tersine aynı zamanda eşitlikçi ve özgürlükçü olan ve inanç özgürlüğü ile birlikte mülkiyet sorununu da merkeze alan toplumsal ve politik bir harekettir Deistlik. Bu nedenle Deizmin epistemolojik olarak temellendirilmesine herkesten daha çok katkıda bulunan John Locke, *Hükümet Üzerine İkinci Deneme*’sinin örneğin “Siyasi veya Sivil Toplum Üzerine” başlığını taşıyan yedinci bölümünde mülkiyeti aynı zamanda “yaşam, özgürlük ve toprak” olarak tanımlar.⁵

⁴ Bkz.:

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/812782/ilahiyat_mezunu_felsefeci_profesor_Deizmin_dinsiz_tanri_inanci_yayginlasmasi_normal.html (Erişim 16 Kasım 2017).

⁵ Locke, J., *Two Treatises of Government*, yay. Peter Laslett, Cambridge University Press, Cambridge 1993, s. 323.

Deizm Kozmopolit Bir Hareketdir

Kaynakları kozmopolit olduğu gibi, Deizmin kendisi de doğal olarak ürünü olduğu Aydınlanmacılık gibi ve elbette bugün etkisi bakımından da kozmopolittir, yani tüm insanlığı kapsayan evrensel bir harekettir. Deist hareketin amacı, var olan tüm pozitif dinlere, yani kurumlaşmış ritüelleri ve bir ideolojisi veya öğretisi olan, bir harekete dönüşmüş kısacası bir kültür haline gelmiş *tüm* dinlere temel oluşturacak *akla* uygun veya *akla* dayalı bir *doğa* veya *doğal* din yaratmaktır. Doğa veya doğallık referansı, Aydınlanmacılığın tüm diğer yanlarında olduğu gibi, dini inanç ve Ateizm de dâhil olmak üzere tüm inanç türlerini ilgilendiren yanında da, tüm insanlığın birliğinin ve bütünlüğünün garantisi ve böylece tüm insanlığın her türlü inanç bakımından da özgürlüğünün ve iç barışının ortak zemini olarak işlev görmektedir. Zira tüm evrensellik iddialarına karşın hep tekil olan ve tekil kalan ilahi dini öğretilerden farklı olarak doğa gerçek anlamda herkes için ve hemen her şey için evrensel zemin oluşturmaktadır. Eş deyişle doğa, başta dini inançlar olmak üzere, ateizm de dâhil olmak koşuluyla her türlü inancın çokluğunun ve zenginliğinin zemini olarak görülmektedir. Bu açıdan Deizm, hoşgörü ilkesine dayalı bir *karşı-kültür* hareketidir, çünkü Deizmin ilk temsilcilerinin İngiltere’de içinden çıkıp geldikleri “özgür düşünenler” hareketi aynı zamanda, hatta belki de her şeyden önce tüm insanlığın iç barışını, yani tarihsel olarak daha üst aşamada yeni bir uygarlık türünü tesis etmek isteyen kozmopolit bir karşı-kültür hareketidir.

İşaret ettiğim gibi, Deizm, örneğin Ksenophanes gibi tek tanrıcı bir dünya görüşüne sahip olsa da, yani tek tanrılı inancı savunsa da hâlihazırda var olan tek tanrılı dinlerin her birinin diğerleri karşısında kendisinin tek gerçek inanç biçimi olduğuna dair mutlakiyetçi iddialarını hoşgörü ilkesinden hareketle ret etmektedir. Bu ilkeden hareketle, J. A. Redwood’un doğru olarak işaret ettiği gibi, Deizmin ilk büyük kurucu babalarından sayılan ve Hıristiyanlara seslenen Charles Blount yalnızca İsa’nın değil, tersine tüm peygamberlerin ve tarihsel kutsal kişiliklerin insanlığa katkılarının ve kazanımlarının tarafsız bir şekilde değerlendirmesini talep etmektedir.⁶ Bu değerlendirmede elbette İsa ile aynı dönemde yaşadığı söylenen Tynalı Apollonios⁷ da olmalıdır, Muhammed de. Kimse kendisinin tek ve son peygamber olduğunu ileri sürmemelidir –ki bizim coğrafyamızda Şeyh Bedreddin *Varıdal*’ta benzer bir düşünce ileri sürer. Eğer Deizm dini bir hareket olarak tanımlanacaksa ancak bu anlamda alınabilir. Fakat bu durumda farklı dini inançların barış içinde bir arada yaşaması demek, hangisi olursa olsun, hâkim dinin öngördüğü şekilde düzenlenmiş olan toplumsal ilişkilerin de tüm dini anlayışları ve inanmayanların inançlarını da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Deistlerin bu bağlamda kaygılarını belki de en iyi bir şekilde Aşık Veysel’in “Birlik Destan”ından aldığım şu sözleriyle ifade etmek mümkündür:

Kuran’a bak İncil’e bak
Dört kitabın dördü de Hak
Hakir görüp ırk ayırmak
Hakikatte yüz karası

⁶ Bkz. Redwood, J.A., “Charles Blount (1654-93), Deism, and English Free Thought”, *Journal of the History of the Ideas*, c. 35, no 3(1974), s. 493.

⁷ Antik Tyna kenti, eski bir Kapadokya kentidir ve bugünkü Ereğli bölgesinde bulunmaktadır. M.S. birinci yüzyılda (15-100) yaşamış olan Tynalı Apollonios Efes’te ölmüştür.

Tabii Bu durumda Deizmi aynı zamanda felsefi bir hareket olarak da almak gerekmektedir; çünkü her şeyden önce Deizmi üretmiş olan Aydınlanmacılığın kendisi bir bütün olarak felsefi bir hareket olmanın da ötesinde kapsamlı bir harekettir.

Deizmin Düşünce Tarihi Üzerine

Deizm, tüm toplumsal ilişkiler, inanç ve düşün dünyamızı yenilemek isteyen bir akımdır. Başta İngiliz, Fransız ve Alman Aydınlanmacılığı olmak üzere tüm Aydınlanmacı hareketin ortaya çıkarıp ortak taşıyıcılığını yaptığı hemen her konuda yeni bir yönelimdir Deizm. Bu bakımdan Deizm, Aydınlanmacılığın bir ürünü ve eseridir. Elbette hemen her düşün hareketinde olduğu gibi, Deizmin köklerini de antik Yunan felsefesine, bir Ege kenti olan antik Kolophon kentiyle beraber anılan özellikle Ksenophanes'e, Aristoteles'e, Epikuros'a ve başkalarına dayandırmak mümkündür. Fakat Deistlik aslında modern bir olgudur.

Avrupa'da 13. Yüzyıldan beri birikip gelen toplumsal deneyim, düşünce ve bilgi birikiminin bir üst uğrağı olarak 18. yüzyılda vücuda gelip, çağa damgasını vuran Aydınlanmacılık, elbette bu konuda da antik Çin felsefesinden, erken dönem klasik Arap felsefesinden ve elbette Eskiçağ Yunan Aydınlanmacılığının temsilcileri olan Sofistlerden de esinlenip beslenmiştir. Zira antik Hint felsefesinden farklı olarak antik Çin felsefesi ve "İslam Felsefesi" olarak da adlandırılan erken dönem klasik Arap felsefesi de Deisttir, yani dini inancı, dünyevi ilkeler ve bilimsel bilgi üzerine kuruludur. Mucizeyi yalnızca dünyanın kökenine veya yaratılışına dair kabul etmektedir, dünyada olup bitenlere dair değil. Zira toplumda olduğu gibi dünyada da, his ve duygu dünyasında olduğu gibi düşün dünyasında da olup bitenler bilimsel ve bilimsel-mantıksal olarak açıklanabilir.

Deizmin, en ünlülerini anacak olursak 17. yüzyılda Thomas Hobbes, René Descartes ve John Locke gibi birçok kurucusu vardır. Jean-Jacques Rousseau ve Voltaire 18. yüzyılda bilinen en ünlü temsilcisidir Deizmin. Büyük Alman filozofu Christian Wolff da Almanya'da Deist hareketin önde gelenlerindedir. Deizm birçok kurucusu olmasına karşın peygamberi bulunmayan bir inanç hareketidir. Bu nedenle Deist hareket içinde kimse kendisinin belli bir peygamber soyundan geldiğini iddia ederek imtiyaz hakları talep edemez. Her Deist tüm hareketin, yani aslında tüm insanlığın düşün ve inanç mirasını sahiplenerek kendi inanç sistemini oluşturmakla yükümlüdür. Bu bakımdan her Deist sadece kendi vicdanının otoritesine kulak vermekle yükümlüdür, fakat inancı ne olursa olsun, ister inansın, isterse inanmasın, her Deist tüm insanlığa karşı sorumludur.

Eğer "ilk Deist" olarak anılan Gallerli Herbert of Cherbury (1583-1648) ölçü olarak alınacak olursa, Deizmin 17. yüzyılın ilk yarısında oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Bugün artık "Deizmin İncili" olarak kabul edilen, Matthew Tindal'ın (1657-1733) *Hristiyanlık Yaratılış Kadar Eskidir* adlı eseri 1730 yılında yayınlanmıştır ve Deist hareket bununla Britanya'da ilk üst uğrağına ulaşmıştır. Deist hareketin Fransa'da iki farklı damarı vardır. Bunlardan daha çok dindar olan kanadını Rousseau ve Voltaire temsil ederken, daha çok materyalist olan damarını ve üst uğrağını *ansiklopedistler* olarak da anılan Diderot, Holbach ve Helvetius temsil etmektedir. Almanya'da Deist düşüncenin kuramsal sentezi, Hegel'in *Din Felsefesi Üzerine Dersler*'inde gerçekleşmiştir –ki aslında bu 17. yüzyılın ortalarından beri birikip gelen tüm Deist hareketin kuramsal bir sentezi olarak görülebilir.

Deistler Ne İstiyor? Deizmin Nihai Amacı Nedir?

Deistler ne istiyor? Deizmin en temel kaygısı nedir? Deistlerin bir nihai hedefinden bahsetmek mümkün müdür?

Deizmin temel kaygısını belki de en iyi bir şekilde tam da Deist Tindal'ın kitabına karşı yazılmış olan, James Foster'ın *Hristiyan Vahiyin Yararlılığı, Gerçekliği ve Mükemmelliği* adını taşıyan kitabının giriş cümlelerinde görmek mümkündür:

“DİN, insanlık için en büyük öneme sahip olması nedeniyle, her şeyden önce onun üzerine *özgür* tartışma cesaretlendirilmelidir. Bu, onun gerçek doğasının ne olduğuna karar vermenin ve onu temele oturtmanın tek yoludur; böylece *gerçeklik* ve *yanlışlık*, *batıl inanç* ve *rasyonel dindarlık*, o mukaddes isim altında aynı zamanda hüküm sürmesin: ve dini, *baskı* ve *şiddet* ile desteklemek, sadece insanlığın en kutsal *doğal* haklarının ihlali değildir, aynı zamanda dinin kendisine de saygısızlıktır.”⁸

Deizm karşıtı Foster'ın bu sözleri kanımca Deizmin en temel amacını dile getirmektedir. Deistlere göre dini inanç konusunda tüm insanlık çapında özgür tartışma ne kadar çok desteklenir ve teşvik edilirse o kadar iyi olur. Zira gerçek dindarlık ancak bu şekilde bulunabilir, inançlar arsında ve inananlar ile inanmayanlar arasında kalıcı barış ancak bu konuda da olacak özgür tartışma ile sağlanabilir. Bunun tersi, yani herhangi bir dini inancı zor ve şiddet ile dayatmaya kalkmak, “insanlığın en kutsal *doğal* haklarının ihlali” demektir, çünkü inanç, her şeyden önce insanı insan yapan, yani ahlaklı bir varlık haline getiren vicdanı ilgilendirmektedir.

Hegel ve Kant: Dinin Konusu ve Deizmin Konusu

Büyük Alman filozofu Hegel, ilkinin 1821 yılında verdiği *Din Felsefesi Üzerine Dersler*'in dördüncüsünü 1831 yılında vermiştir. Hegel'in vermiş olduğu bu dersleri, yukarıda işaret ettiğim gibi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, 17. yüzyılın ilk yarısından beri birikip gelen tüm modern dinî düşünme tarzını sentezlemeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda bir bütün olarak dinin konusunu ve insan yaşamı bakımından anlamını tanımlamaktadır. Burada söz konusu olan din kavramını, pozitif din kavramıyla karıştırmamak gerekir. Burada söz konusu olan din, doğal veya rasyonel dindir ve Tanrı kavramı bilgi, bilim ve aklın ürünüdür, içi boş inancın ve bağınazlığın değil.

Önce Hegel'e göre dinin alanının niteliğini tanımlamaya çalışalım? Hegel'e göre, insan “dinde zamansallığın dışına çıkar”. Aynı zamanda din, insanın bilinci için “dünyanın tüm muammalarının çözüldüğü, daha derine giden düşüncelerin çelişkilerinin açığa çıktığı, duygusal tüm acıların sustuğu bölgedir; ezeli-ebedi gerçekliğin, ebedi sükûnetin, ebedi barışın bölgesidir.” Peki, insanı insan yapan nedir? Hegel insanın neliğini, Descartes gibi, düşün yetisine dayanarak belirlemektedir. Buna göre, insanı bir bütün olarak insan yapan, Türkçeye “düşünce” veya “fikir” olarak çevrilebilen “Gedanke”dir, “somut Gedanke”dir. Daha yakından tanımlayacak olursak, diyor Hegel, insanı insan yapan “tin” veya *Geist*’tir. İnsandan *Geist* olarak “çok boyutlu bilimler, sanatlar politik yaşamın ilgileri, onun özgürlüğüyle, iradesiyle alakalı ilişkiler ortaya çıkmaktadır.” *Geist* olarak insanın tüm edimlerinden ortaya çıkan bu çok yönlü ve çok tabakalı oluşumların ve insan ilişkilerinin karmaşıklığı ve birbiriyle iç içe geçmişliği, “etkinlikler, hazlar, insanın onda

⁸ Foster, J., *The Usefulness, Truth, and Excellency of Christian Revelation*, London 1731, p.1 (Kitabın kısaltılmamış tam adının çevirisi şöyledir: *Hristiyan Vahiyin Yararlılığı, Gerçekliği ve Mükemmelliği Savunulmuştur: Son Zamanlarda Yayınlanan ve Hristiyanlık Yaradılış Kadar Eskidir Adını Taşıyan Kitapta Olan İtirazlara Karşı*).

mutluluğunu, ününü, gururunu aradığı” ve bu nedenle insan için “değer ve saygı hak eden her şey, orta noktasını dinde, Tanrı fikrinde, bilincinde, duygusunda bulmaktadır.” Bu nedenle Hegel’e göre,

“Tanrı, varolan her şeyin başlangıcı ve varolan her şeyin sonudur; her şey bu noktadan ortaya çıktığı gibi, o noktaya geri döner ve aynı zamanda Tanrı, her şeyi canlandıran, her şeye tin veren ve tüm şekillenmelere kendi varoluşlarından ruh kazandıran ortadır.”⁹

Yukarıda da belirttiğim gibi, Hegel’in burada sunmuş olduğu din kavramını, kurumlaşmış pozitif dinlerden bağımsız olarak almak gerekir. Burada söz konusu olan Tanrı kavramı da insanın her şeye bir merkez, bir çekim noktası bulma, dünyanın çelişkilerinden, acılarından ve adaletsizliklerin kurtulma, dünyaya ve yaşama bir anlam kazandırmak çabasından doğmuştur. Bu anlamda Tanrı, “varolan her şeyin başlangıcı ve varolan her şeyin sonudur”.

Kant, insanın, burada söz konusu olan Tanrı kavramına dünyayı akıl yoluyla açıklamak için giriştiği çabasında her şeyi birleştiren ve bütünleştiren “biri” ararken zorunlu olarak ulaştığını belirtiyor. İnsan veya daha doğrusu akıl, her ne kadar Kant sınırlamak istese de, söz konusu birin bilgisine ulaşip açıklamadan edemez. Burada *Saf Aklın Eleştirisi*’nin aşkınsal diyalektiği konu edinen 2. kitabının Tanrı’nın varlığını ilgilendiren kesimleri, Kant’ın geliştirdiği nesnel akıl kavramı temel alınarak yorumlandığında, yani Hegel’in tabiriyle Kant’ın öğretisinin gizlemleri yanı sıra ölçü alınarak yorumlandığında, yapılan geleneksel yorumların tersine, Kant’a göre de “kendinde-şey”in bilinebileceği pekâlâ ileri sürülebilir.

Deizmin Yöntemi ve Yaklaşımı

İşte, modern felsefenin ta başından beri aklın ve doğa bilimlerinin geliştirdiği bilgilerin ışığında yeniden anlamlandırmaya ve yeniden oluşturduğu dünya tasarımı içinde insanın özgürlüğüyle çelişmeyen bir yere yerleştirmeye çalıştığı Tanrı kavramı budur. Tanrı kavramı, her şeyin ondan çıktığı ve geri ona döndüğü ve insanın dünyayı anlama, kavrama, açıklama ve bütünlüklü ve tutarlı bir tasarımı ortaya koyma çabasında insanlığın sonunda ulaştığı bir kavramdır. Borden P. Bowne Teizm felsefesi üzerine yaptığı çalışmasında şöyle ilginç bir gözlemlerde bulunur:

“felsefenin işlevi, Tanrı idesini üretmek veya tümelden türetmek olamaz. Bu ide, insanlığın yaşamının gelişip yayılması içinde yavaş yavaş gelişmiştir. Ayrıca insanlar filozof olmadan önce dindardılar ve felsefe başladığında din alanı ele geçirmişti. Fakat felsefenin, böylece dinî alanda kendiliğinden ortaya çıkmış olan ideleri doğrultmak ve düzeltmek ve onların rasyonel temelini göstermek gibi önemli bir işlevi vardır.”¹⁰

Bowne’nin bu betimlemesi, tam da Deist hareketin 17. yüzyılın ilk yarısında başladığı ve Voltaire’in *Felsefi Mektuplar*’ı üzerinden Hegel’in *Din Felsefesi Üzerine Dersler*’ine kadar uzanan iki yüz yıllık süreçte yapmaya çalıştığını betimlemektedir. Bu süreçte, yukarıda Yasin Ceylan’dan aktardığım Deizm kavramı ortaya çıkmıştır. Fakat hemen hatırlamak gerekir ki, bu Deizm kavramı Spinoza’nın Tanrı ve doğa kavramlarını eş anlamlı kıldığı dünyevi Panteizmini de, Diderot, Holbach ve Helvetius gibi Fransız ansiklopedistlerinin maddeci dünya görüşünü de potansiyel olarak içinde barındırmaktadır. Zaten Deizmin bugün bile yaygın bir şekilde cazip bulunmasının

⁹ Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, c. 1, *Werke in zwanzig Bände* içinde, c. 16, yay. Eva Moldenhauer ve Karl Markus Michel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1969, s. 11-12.

¹⁰ Bowne, B.P., *Theism*, American Book Company, New York, Cincinnati ve Chicago 1902, s. 44.

nedenlerinden birisi, içinde, tek tipliliğe ve tek sesliliğe karşı bu çok sesliliği barındırıyor olmasıdır. Çok seslilik çağın talebidir ve Hobbes, “seslerin çokluğu” kavramını bu çağda yaratmıştır. Birlik ise, örneğin geleneğin öngördüğü şekliyle hiçbir şekilde yalnızca verili olamaz; birlik, ancak insanın kendisinin aktif epistemolojik eseri olabildiği oranda verili olarak kabul edilebilir. Voltaire’in *Felsefi Mektuplar*’ın 13’üncüsünde göstermeye çalıştığı gibi, John Locke’un *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*’de “doğuştan ideler” düşüncesine karşı geliştirdiği epistemolojik kuram, bu birliğin bizzat insan tarafından aktif bir şekilde yeniden yaratıldığını göstermeyi amaçlamaktadır.¹¹

Deizmin Tanımının Tarihsel Oluşumu

Şimdi, önce yukarıda Yasin Ceylan’dan aktardığım Deizm tanımına dönelim. Ne diyordu Ceylan? Deizm “tüm evrenin gerisinde hareket veren bir güç olduğuna inanan bir Tanrı inancıdır. Ancak bu Tanrı insanların ilişkilerine karışmaz. Sadece ilk hareketi verir, dolayısıyla bir elçi göndermez, kutsal kitap göndermez”

Hefelbower, Deizmin tarihsel olarak oluşum ve gelişim sürecinde tüm iç ve dış çelişkileri ve çatışmalarıyla ortaya konarak tanımlanması gerektiğini salık verdiği yazısında bu tanımın dinamik olmadığını, tersine çok statik olduğu düşüncesinden hareket etmektedir. Hefelbower’e göre “Deizmin bu yorumunun gerçekte temeli bulunmamaktadır.” Şöyle diyor Hefelbower:

“Deizm sıkça tamamıyla veya neredeyse tamamıyla metafiziksel bir kuram olarak düşünülür. Bu kuram Tanrıyı dünyanın, şimdi kendisini dünyadan ve onun meselelerinden geri çekmiş yaratıcısı olarak sunar; o, literatürün bulunamayan Tanrısıdır.”¹²

İşte, Hefelbower’in temelsiz bulduğu veya uygun bulmadığı tanım budur. Bunun karşısına Meiner Yayinevi’nin yayınladığı ve editörlüğünü Arnim Regenbogen ve Uwe Meyer’in yaptığı *Felsefi Kavramlar Sözlüğü*’nde verilen Deizm kavramının tanımına bakmakta yarar olabilir. İlgili maddede şöyle deniyor: Deizm, ilk olarak Charles Blount ve İrlandalı bir aydınlanmacı olan John Toland tarafından dile getirilen bir öğretilerdir. “Bu öğretiye göre Tanrı dünyanın dışında bulunan, dünyayı kendisi tarafından yaratılmış olan doğa yasalarına bırakan ve dünyanın gelişimine artık müdahale etmeyen yaratıcıdır.”¹³ Sözlüğün yazarı Ceylan’ın önermiş olduğu yorumu destekler gözükmektedir. Bu durumda Ceylan ile Hefelbower arasındaki çelişki aynı zamanda söz konusu sözlüğün ilgili maddesinin yazarı ile Hefelbower arasındaki bir çelişkiye dönüşmüştür.

Hefelbower bu tür tanımları, “Deizmin popüler tanımlar”ı olarak görmektedir. Gerçekten de bu tür tanımlar okura bir fikir vermek amacıyla belki başlangıç için verimli olabilir. Fakat kavramların anlamlarına dair uygun olmayan tanımlar veya yanıltıcı izlenimler uyandırmamak için tarihsel yaklaşmak gerekmektedir. Deizmin oluşup şekillendiği 17. yüzyıl nasıl bir çağdır? Hefelbower’e göre 17. yüzyıl her şeyden önce “rasyonalist ve eleştirel”¹⁴ bir çağdır. Çağın ruhunu en iyi betimleyen iki kavramdır bunlar. Çağın Hobbes gibi, Descartes gibi, Anthony Ashley-Cooper (Shaftesbury) gibi en gelişkin zihinleri, temellendirilmiş bir eleştiri için odak noktasına doğayı ve akli ölçü olarak koymuşlardır. “Eğitilmiş insanların en iyi çevrelerinde doğaya ve akla başvurmak,

¹¹ Voltaire, *Philosophical Letters Or, Letters Regarding the English Nation*, yay. John Leigh, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2007, s. 41-45.

¹² Hefelbower, S.G., “Deism Historically Defined”, *The American Journal of Theology*, c. 24, no: 2(1920), s. 218.

¹³ Regenbogen, A. ve Meyer, U., *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1998 (“Deismus” kavramı için bkz.).

¹⁴ Hefelbower, “Deism Historically Defined”, s. 218.

inançların ve kurumların, eğer onlar yalnızca doğa ve akıl açısından açıklanabilirse, yeterli derecede temellendirilmiş olduğunu düşünmek modaydı.”¹⁵

Çağ elbette Rönesans çağıdır ve Rönesans insanın “doğayı ve onun parçası olarak kendisini keşfettiği” çağdır. Rönesans’a kadar inançların ve kurumların temellendirilmesi, gücünü doğaüstü güçlerden aldığı iddia eden “otorite” tarafından yapılmaktadır. Skolâstiğin temel edindiği akıl kavramının öncelikli amacı “gerçeği keşfetmek” değildir. Tersine, akli “zincire vurmuş olan geleneğin” yaklaşımına göre, aklın görevi, “otorite temelli gerçek olarak kabul edilmiş önermelerin savunucusu” olmasıdır. Fakat bu şekilde kendisine sadece geleneğin ve otoritenin özürçülüğünü yapma rolü biçilmiş aklın, ikna edici olması, yeter neden ilkesini yerine getirmesi mümkün değildir. Ama Rönesans çağı, din ve inanç da dâhil olmak üzere her şeyin yeter neden ilkesi koşulunu yerine getirmesini talep etmektedir, çünkü insan rasyonel bir varlıktır. Öyleyse akıl özürçü değil, temellendirici, yasa koyucu, erek ve ölçü olmalıdır. Kısacası, bilgi söz konusu olduğunda “otorite” sonunda akıldır.

Doğaya, topluma, insana, duygu ve düşün dünyasına dair biriken kesin bilginin ışığında otorite ve onun dünyanın işleyişine dair gerçek diye sunulan önermeleri yeter neden ilkesinin zorunlu koşullarını yerine getirmemektedir. Tersine, otoritenin hemen her önermesi doğada gözlenen her şeyle çelişmektedir. İşte, tam bu koşulların hazırlandığı bir dönemde 1594 yılında Richard Hooker *Kilise Devletinin Yasaları Üzerine*¹⁶ adlı eserinde düzenin, özellikle kilise düzeninin sadece vahiyden değil, aynı zamanda doğadan kazanması gerektiğini ileri sürer. Doğa Tanrı’nın eseridir; doğanın yasaları, Tanrı tarafından konmuştur ve bu nedenle doğanın mesajı, Tanrı’nın mesajıdır. Bu durumda düşünme tarzının ve dinin de sadece vahiyde değil, aynı zamanda doğada da temellendirilmiş olması gerekir. Burada akla göre düzenlenmiş veya daha doğrusu akla aykırı olmadığı gösterilmiş olan Hıristiyanlık (*rasyonel teoloji/din*) ile inancını doğaya göre düzenlemiş (*doğal teoloji/din*) inancın bütünlüklü bir ortaya konuşu söz konusudur. Doğanın yasaları aynı zamanda aklın yasalarıdır. David Hume’un “doğal din” üzerine olan yazıları ve diyalogları bir nevi bu geleneğin sürdürülmesi ve Adam Smith üzerinden bir taraftan Fransız materyalistlerine diğer taraftan Ludwig Feuerbach’a ve Karl Marx’ın da dâhil olduğu ve amacı inancı özgürleştirmek olan Alman materyalizmine varan (ve aslında bugüne kadar süren tartışmanın da) yeni bir sentez denemesidir.¹⁷ Hefelbower, Hooker’in eserinin, tüm 17. yüzyıl için bir nevi bir program olan ve yüzyılın sonunda Deist harekette, düşüncenin nasıl gerçekleşeceği konusunda büyük yarılmaya yol açan temel düşüncesini bir cümlede özetliyor: “Din konusunda akli dinlemeden otoriteyi takip etmek, sürüde sığır gibi davranmaya benzer.”¹⁸ Öyleyse inanç konusunda da herkese kendi aklını kullanabileme koşulları sağlanmalı ve olanakları oluşturulmalıdır.

¹⁵ Hefelbower, “Deism Historically Defined”, s. 217-218

¹⁶ Bkz.: Hooker, R., *Of the Laws of Ecclesiastical Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

¹⁷ Bkz.: Hume, D., *Dialogues and Natural History of Religion*, J.C.A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford ve New York 1993.

¹⁸ Hefelbower, “Deism Historically Defined”, s. 218.

Deist Harekette Büyük Yarılma

Yukarıda sergilediklerimizden de görüleceği gibi 17. yüzyıl, son derece çok sesli ve içinde sayısız akımı barındıran Deist hareketin şekillendiği yüzyıldır. Fakat aynı zamanda ayrıştığı ve iki farklı kanaldan akmaya başladığı yüzyıldır. Bu ayrışma yüzyılın sonunda büyük bir tartışma çerçevesinde ortaya çıkar. Hefelbower b tartışmayı “Deist tartışması” olarak tanımlıyor. Deist hareket, gelişen ve artan bilimsel bilgi nedeniyle kilisenin ve genel olarak Hıristiyanlık öğretisinin, rasyonel bir varlık olan insanın rasyonellik talebine yettiğini, yani aslında otoritenin bir yanılgı içinde bulunduğunu gösterme çabası sonucu oluşmuştur. Eş deyişle kilise hükümetinin sarsılan otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadır. Hooker’in kitabının başlığı bu nedenle aynı zamanda pratik bir program gibidir. Avrupa çapında yaşanan ve Jan Hus, John Calvin, John Wyclif ve Martin Luther gibi isimlerde simgeleşen Reformasyon bu çabanın ürünüdür. Ama hareketin örneğin Thomas Münzer gibi temsilcileri de vardır. Hefelbower şöyle diyor: “Çoğu yazarlar, miras olarak devralınan dogmayı sempatik-rasyonalist bir test etme yoluyla geleneksel görüşü gerekçelendirmeyi amaçlamıştır”. Deistlerin çok azı “geleneksel görüşlerin”, “geleneksel doğaüstüçülüğün” eleştirisi konusunda “düşmanca”, yani yıkıcı bir tavır sergilemiştir. Bu nedenle Deistlerin çoğu Hıristiyanlığın rasyonel bir temelini olduğunu göstermeye girişmiştir¹⁹. Toland’ın kitabının adının *Hıristiyanlık Esrarengiz Değildir* olması, bu konuda oluşmuş olan genel eğilimin ne olduğunu gösteriyor. Fakat Deist hareketin her iki kesimi de aklı ölçü almaktadır. Bu nedenle, birçok bakımdan sanki İbni Haldun’u andırırçasına, dünyaya, dünyanın, toplumun işleyişine dair ileri sürülen tüm mucizeleri ret etmektedir.

Dünya anlaşılabilir, bilinebilir ve açıklanabilir. Dünyada mucizevî olan hiçbir şey yoktur. Görebildiğim kadarıyla Deistlerin hemen hepsi yalnızca bir mucizeyi, dünyanın yaratılışını ilgilendiren mucizeyi kabul etmektedirler. Deistler Tanrı’nın dünyadaki işlevini sadece bu yaratma eylemiyle sınırlamak isterken, Teistler Tanrı’nın dünyanın işleyişi ve idaresi üzerindeki etkisinin devam ettiğini ileri sürmek istemektedir. Deistler tarafından dünyanın yaratılışına veya kökenine dair kabul edilen bu mucizenin dışında kalan tüm mucizeler yalnızca “gelenek” olarak ret edilmektedir. Öyleyse 17. yüzyılın sonlarından ta 18. yüzyılın ortalarına, Voltaire’in *Felsefi Mektuplar*’ına ve Rousseau’nun eğitim romanı olan *Emile*’ine kadar süren Deistler tartışmasının temel konusu nedir? Görebildiğim kadarıyla Hefelbower en az dört konuyu öne çıkarmaktadır: 1. akıl ve vahiy ilişkisi; 2. vahiyin ve kutsal metnin gerçeği ve otoritesi; 3. mucizenin olgusal ve kanıtsal değeri; 4. pozitif veya vahiy dini ile kıyaslayınca doğal dinin önemi ve otoritesi. Deist hareketin, geleneksel düşünceleri gerekçelendirmeye çalışan muhafazakâr kesiminden farklı olarak Blount ve John Dryden gibi isimlerden oluşan ilerlemeci kesimi, vahiy dinlerini mutlak dinler olarak ret ederler. Bunların yerine tüm insanlık için ortak bağlayıcı olabileceğine inandıkları tek din olarak doğa dinini kabul ederler; çünkü tüm vahiy dinlerinin her biri her ne kadar bolca hoşgöründen bahsetseler de sonunda kendilerinin tek ve mutlak doğru olduklarını savunmaktadırlar. Fakat buna karşın doğanın yasaları, Tanrı’nın yasaları olarak temel alınırsa teker teker tüm vahiy dinlerinin ortak ve bağlayıcı zemini yaratılmış olur. Bu, dinlerin çokluğunun birliğini ve böylece de ebedi barışı sağlayabilir.

¹⁹ Hefelbower, “Deism Historically Defined”, s. 219.

Kaynakça

Bowne, B.P., *Theism*, American Book Company, New York, Cincinnati ve Chicago 1902.

Foster, J., *The Usefulness, Truth, and Excellency of Christian Revelation*, London 1731.

Hefelbower, S.G., "Deism Historically Defined", *The American Journal of Theology*, c. 24, no: 2(1920), s. 217-223.

Hegel, G.W.F., *Vorlesungen über die Philosophie der Religion*, c. 1, *Werke in zwanzig Bände* içinde, c. 16, yay. Eva Moldenhauer ve Karl Markus Michel, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a.M. 1969.

Hooker, R., *Of the Lams of Ecclesiastical Polity*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

Hume, D., *Dialogues and Natural History of Religion*, J.C.A. Gaskin, Oxford University Press, Oxford ve New York 1993.

Locke, J., *Two Treatises of Government*, yay. Peter Laslett, Cambridge University Press, Cambridge 1993.

Nutku, U., *İnanmanın Felsefesi – Özebakışçı Bir Giriş*, Anı Yayıncılık, Ankara 2012.

Redwood, J.A., "Charles Blount (1654-93), Deism, and English Free Thought", *Journal of the History of the Ideas*, c. 35, no 3(1974), s.490-498.

Regenbogen, A. ve Meyer, U., *Wörterbuch der philosophischen Begriffe*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1998.

Voltaire, *Philosophical Letters Or, Letters Regarding the English Nation*, yay. John Leigh, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge 2007.

Yasin Ceylan ile Cumhuriyet gazetesinde yapılan röportaj için bkz.:

http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/812782/ilahiyat_mezunu_felsefeci_profesor_De_izmin_dinsiz_tanri_inanci_yayginlasmasi_normal.html (Erişim 16 Kasım 2017).